El règim de separació de béns en el nou llibre II del Codi civil de Catalunya

Esther Farnós Amorós
Professora de Dret Civil
Universitat Pompeu Fabra

Trets generals del règim de separació de béns en el CCCat

El llibre II del Codi civil de Catalunya, relatiu a la persona i la família, aprovat per Llei 25/2010, del 29 de juliol, dedica els articles 232-1 a 232-12 al règim de separació de béns, el legal o vigent entre els cònjuges regits pel dret civil català en absència de pacte o en cas d'ineficàcia dels capítols matrimonials (art. 231-10.2).

La regulació que entrarà en vigor el proper 1 de gener de 2011 no qüestiona el règim propi del dret familiar tradicional a Catalunya, del qual conserva els trets definitoris.

L'opció pel règim de separació de béns explica que se'n mantingui el contingut bàsic, que atorga a cada cònjuge la propietat, el gaudi, l'administració i la lliure disposició de tots els seus béns, amb els límits que estableixi la llei (art. 232-1), a partir de la definició dels béns privatius, ara qualificats de "béns propis" en el règim de separació (art. 232-2).

Dins d'aquesta línia continuista, el legislador ha mantingut, amb lleus modificacions, el règim de les adquisicions oneroses fetes constant matrimoni (art. 232-3) i de cotitularitat dels béns de titularitat dubtosa (art. 232-4). En relació als béns adquirits a títol onerós durant el matrimoni, l'art. 232-3 manté el principi de la titularitat formal. En aquest punt, la supressió de l'incís de l'homòleg art. 39 CF, segons el qual "la contraprestació s'entén pagada amb diner de l'adquirent", simplifica el contingut del precepte i permet realçar el principi de la titularitat formal, que en l'àmbit de les relacions internes dels cònjuges es veu reforçat per la presumpció de donació dels béns o diners procedents de l'altre cònjuge si el bé es va adquirir a càrrec de recursos patrimonials d'aquest. Com a novetat positiva, ateses les conseqüències pernicioses a què podia conduir a la pràctica l'art. 39 CF, el precepte exclou del joc de la presumpció d'exclusivitat els béns mobles de valor ordinari destinats a l'ús familiar, dels quals presumeix la cotitularitat. La referència a aquest tipus de béns, ja es tracti de vehicles, mobiliari, aparells domèstics o altres que poden formar part del parament de la casa, dota el supòsit d'evident aplicació pràctica. El precepte disposa que no pot prevaldre, contra la presumpció, "la mera prova de la titularitat formal". Amb això no es vol dir que la titularitat formal, provada amb una factura, sigui completament irrellevant (la llei diu només que no és suficient), sinó que caldrà algun altre tipus de prova addicional. Sota la rúbrica "Titularitats dubtoses", l'art. 232-4 manté la presumpció de cotitularitat respecte dels béns la titularitat dels quals no es pot acreditar. La presumpció no regeix, però, quan es tracta de béns mobles d'ús personal d'un dels cònjuges que no siguin d'extraordinari valor i dels que estiguin directament destinats a l'exercici de la seva activitat. En aquests casos, opera la presumpció contrària, segons la qual els béns pertanyen al cònjuge que els usa o els explota. Si es tracta de béns d'ús personal de valor extraordinari (per exemple, joies o altres béns sumptuaris) s'aplica la presumpció de cotitularitat, llevat que la part que els usa n'acrediti la donació, i sense que sigui d'aplicació la presumpció de titularitat derivada de la possessió (art. 522-1). L'art. 232-12, que porta per títol "Divisió dels béns en comunitat ordinària indivisa", consolida i perfecciona allò establert per l'art. 43 CF sota la rúbrica "Divisió dels béns en proindivís". La norma permet a qualsevol dels cònjuges, en el procediment matrimonial respectiu, exercir l'acció de divisió de cosa comuna respecte dels béns en

La compensació econòmica per raó de treball suposa un repartiment més equitatiu dels excedents patrimonials generats durant la convivència

comunitat ordinària indivisa que, en cas de ser diversos i a sol·licitud d'un dels cònjuges, poden ser considerats en conjunt a efectes de formar lots i ser adjudicats. Mitjançant la introducció d'una disposició addicional tercera sobre "Especialitats processals relatives a pretensions liquidatòries de règim econòmic exercides dins dels processos matrimonials", la Llei del llibre II ha volgut oferir una resposta a les posicions jurisprudencials contraposades a què havia conduït la interpretació de l'apartat 2n de l'art. 43, que remet l'acció de divisió al tràmit d'execució de sentència, amb independència que siguin un o diversos els béns a liquidar. En aquest darrer cas, la disposició estableix ara que caldrà seguir el procediment per a la liquidació del règim econòmic matrimonial regulat en els articles 806 a 811 LEC.

Una lectura de la secció relativa al règim de la separació de béns a la llum del Codi de família permet constatar que el llibre II ha assumit, perfeccionant-la, bona part de l'obra legislativa aprovada el 1998. La compensació econòmica per raó de treball i les compres amb pacte de supervivència són les dues institucions inicialment vinculades al règim de separació de béns que han patit modificacions més profundes.

La compensació econòmica per raó de treball

L'establiment de criteris per a determinar la compensació i les regles de càlcul dels increments patrimonials de cada cònjuge pot mitigar els problemes de valoració inherents al càlcul de la compensació

Des de la seva introducció per la Llei 8/1993, de 30 de setembre, de modificació de la compilació en matèria de relacions patrimonials entre cònjuges (art. 23 CDCC), la compensació econòmica per raó de treball ha pretès corregir els resultats injustos a què pot conduir l'aplicació estricta del règim de separació de béns, per mitjà d'un repartiment més equitatiu dels excedents patrimonials generats durant la convivència. Les reformes que hi ha introduït el llibre II, que s'enumeren a continuació, són una resposta als problemes interpretatius més recurrents que havia plantejat als tribunals l'aplicació de l'art. 41 CF o a les crítiques que havia suscitat. En altres casos, les reformes obeeixen a consideracions de política jurídica. El pressupòsit de l'aplicació del precepte segueix sent el mateix que tenia en el dret anterior: el treball domèstic o per a l'altre no retribuït o retribuït insuficientment. L'art. 232-5, però, el defineix en termes diferents, d'acord amb els estàndards socials vigents, atès que té dret a compensació el cònjuge que ha treballat per a la casa "substancialment més que l'altre", com també el que "ha treballat per l'altre sense retribució o amb una retribució insuficient". La compensació no es merita, per tant, només en els matrimonis tradicionals amb un cònjuge perceptor d'ingressos i un cònjuge dedicat exclusivament a la casa, sinó també en els que tenen una especialització funcional limitada, d'acord amb el patró social avui majoritari.

A) La supressió del requisit de l'enriquiment injust

L'art. 232-5 suprimeix el requisit de l'enriquiment injust, com a fonament introduït per l'art. 41 CF, que s'havia de predicar de la desigualtat patrimonial entre els cònjuges perquè es generés dret a compensació. La supressió d'aquest requisit suposa una millora, atès que la desigualtat patrimonial que deriva del treball no retribuït per a la casa o per a l'altre cònjuge i que es manifesta en el moment de la reclamació, no exigeix prova per part de qui reclama la compensació, en tant que evidencia necessàriament un enriquiment injust. El legislador recull així la línia iniciada per la STSJC de 27.4.2000 (RJ 2000\4125) i reiterada per múltiples sentències, segons la qual "(...) sempre que un cònjuge treballi sense retribució generarà un enriquiment a favor de l'altre" (FJ 5è). D'aquesta manera, junt amb la funció correctiva de la compensació, que és la més conforme amb un règim de separació en sentit estricte, el llibre II apunta ara la funció participativa que alguns tribunals ja li havien vingut atorgant. La compensació deriva de la desigualtat que resulta de comparar els increments dels patrimonis dels cònjuges durant la vigència del règim. Un cop constatat que durant el matrimoni s'han creat uns excedents als quals un d'ells ha contribuït en major mesura amb el seu treball, sense retribució o amb retribució insuficient, la causa

Esther Farnós Amorós

Professora ajudant de Dret Civil a la Universitat Pompeu Fabra i membre de la Junta de la seva Facultat de Dret. Doctora en Dret per la UPF (2010) i Postgrau en Dret de família (IDEC-UPF, 2005). Investigadora visitant a les Universitats de Bolonya (Itàlia), Oxford (Regne Unit) i Cornell (Estats Units). Autora de diversos treballs de dret civil català i de dret de família, que inclouen *Inscripció a Espanya de la filiació derivada de l'accés a la maternitat subrogada a Califòrnia* (2010), *Renúncia a la pensió compensatòria en un pacte de separació amistosa* (2007), *El nou recurs governatiu a Catalunya (Comentari a la Resolució de la DGDEJ de 14.10.2005. Compres amb pacte de supervivència i unions estables de parella)* (2006), *Separate property and family self-determination in Catalonia: a changing model?* (2006, junt amb A. Lamarca, A. Azagra i M. Artigot) i *Mares? poden ser més d'una. Tres casos recents de la Supreme Court de Califòrnia* (2005, junt amb M. Garriga). Membre del grup de treball de la Comissió de Codificació de l'Observatori de Dret Privat de Catalunya, que va assessorar en l'elaboració de la Llei del llibre II del Codi civil de Catalunya.

que motiva la desigualtat passa a un segon pla. Així, resulta innecessari valorar extrems com la quantitat en què es va enriquir un gràcies al treball de l'altre o la sobrecontribució d'un cònjuge a l'aixecament de les despeses familiars. Pel que fa a aquest darrer extrem, el llibre II fa seva la jurisprudència segons la qual la compensació econòmica no neix d'una presumpta sobrecontribució a les tasques domèstiques el valor de la qual hagi de ser compensat, sinó que es tracta d'un correctiu al règim de separació. En aquest context, intentar establir una connexió entre la contribució a les despeses familiars via aportació al treball domèstic (art. 231-6) i la compensació econòmica per raó de treball (art. 232-5) esdevé una tasca supèrflua. Així ho havia posat de relleu, en relació al Codi de família, la STSJC de 14.4.2000 (RJ 2003\4579), en afirmar que "La relació entre l'art. 5 i l'art. 41 CF és artificial i només se sosté per la literalitat dels seus termes".

B) L'establiment de criteris i regles de càlcul per a determinar-ne la quantia

Un cop admesa la procedència de la compensació, el principal problema a què s'enfrontaven els tribunals consistia en determinar-ne la quantia. La fixació de compensacions discrecionals es va convertir en una pràctica relativament habitual, que evitava als tribunals explicitar els factors determinants del càlcul, alhora que generava una dosi important d'inseguretat jurídica. Descartada l'aplicació d'un percentatge o d'un límit màxim, alguns tribunals van començar a tenir en compte factors d'índole variada, com la durada de la convivència (no necessàriament del matrimoni si, com succeeix de vegades, la parella ha conviscut abans amb caràcter estable), la intensitat de la dedicació domèstica (que té com un dels paràmetres de valoració l'anterior) i la criança de fills i filles. L'art. 232-5.3 ha positivitzat aquests criteris, als quals ha afegit l'atenció personal a altres membres de la família que convivien amb els cònjuges. Per la seva banda, l'art. 232-6 conté les regles per calcular els increments dels patrimonis dels cònjuges, a fi de valorar la desigualtat patrimonial produïda durant el matrimoni i fixar la compensació adequada. La norma estableix com determinar aquests increments, a partir del patrimoni final i inicial de cadascun dels cònjuges, de forma similar, encara que més simplificada, al que disposen els art. 232-19 i 232-20 per al càlcul del crèdit de participació en el règim de participació en els guanys.

L'establiment de criteris per a determinar la quantia de la compensació i de les regles de càlcul dels increments patrimonials de cada cònjuge pot contribuir en bona mesura a mitigar els problemes de valoració inherents al càlcul de la compensació, que les reformes introduïdes pel llibre II ja minimitzen en suprimir el requisit de l'enriquiment injust.

C) La fixació d'un límit màxim de la quarta part de la diferència entre els increments dels patrimonis dels cònjuges

Atès que la supressió del requisit de l'enriquiment injust fa innecessari calcular en quina quantitat es va enriquir el cònjuge beneficiat pel treball de l'altre per tal de quantificar la compensació, el restabliment de l'equilibri patrimonial quedava a l'arbitri del jutge. En conseqüència, l'autoritat judicial havia de fixar la quantia en equitat. Així ho havia anunciat, amb caràcter de precedent, la citada STSJC de 27.4.2000.

Davant les dificultats inherents a la quantificació de la compensació en absència de criteris legals, el TSJC sempre s'havia mostrat reticent a establir una quota o fracció en el patrimoni o en els guanys de l'altre cònjuge, tot argumentant que fer-ho desnaturalitzaria l'essència del règim de separació i l'acostaria al règim de participació que el legislador català descartà en el seu moment. En aquestes circumstàncies la compensació es determinava de manera discrecional, encara que a la pràctica mai arribava a assolir la meitat de la diferència entre ambdós patrimonis, ja que la participació es concebia com a retribució de les contribucions fetes pel cònjuge, al treball domèstic no se li donava mai el mateix valor que a l'activitat de l'empresari, el professional o el treballador per compte aliè; i, si es concebia com a indemnització de pèrdues sofertes, la compensació operava com un remei molt parcial, que sovint s'havia de veure completat amb una pensió compensatòria. Amb tot, la discrecionalitat en la fixació de la quantia s'acostumava a traduir en inseguretat jurídica. El llibre II ha volgut restringir dita discrecionalitat limitant la quantia de la compensació a la quarta part de la diferència entre els increments dels patrimonis dels cònjuges (art. 232-5.4).

Amb aquest límit màxim, que incorpora la fórmula que implícitament ja havien utilitzat alguns tribunals, el legislador salva les crítiques dels que consideraven que l'establiment d'una quota desnaturalitzaria el règim de separació de béns, al temps que permet a l'autoritat judicial incrementar-ne la quantia resultant "si el cònjuge creditor prova que la seva contribució ha estat notablement superior". Aquest darrer incís, que va ser introduït en fase d'esmenes, dota de flexibilitat el límit de la quarta part, en tant que permet seguir prenent en consideració les circumstàncies de cada cas.

Les reformes del llibre II pretenen solucionar els problemes interpretatius més recurrents plantejats als tribunals, com els criteris per determinar la quantia de la compensació econòmica
Foto: Lara Jaruchik

D) La meritació del dret a compensació per causa de mort

En afegir l'extinció del règim de separació per mort d'un dels cònjuges com un dels casos en què es permet reclamar a la compensació, l'art. 232-5.1 acaba amb el que alguns autors consideraven una discriminació implícita en l'art. 41 CF. La reforma en qüestió no és una resposta als problemes interpretatius plantejats per la compensació econòmica a la pràctica, sinó una millora basada en consideracions de política jurídica. Atès que la finalitat principal de la compensació és la de protegir el cònjuge més feble des del punt de vista econòmic, sembla raonable estendre-la als casos d'extinció del règim per mort. La llei, però, configura la reclamació d'aquest dret en termes el menys pertorbadors possibles per al desplegament fluïd del procés successori. Els pocs ordenaments el règim econòmic matrimonial legal dels quals també és la separació de béns –com és el cas d'Anglaterra o de la majoria d'estats nord-americans–, que també estableixen sistemes de compensació entre els cònjuges per al cas de crisi matrimonial, no contemplen una mesura similar.

El dret que neix en aquestes circumstàncies es configura com a personalíssim: només el pot reclamar el cònjuge creditor. Si aquest premor al deutor, no el poden reclamar les persones hereves. D'altra banda, la reclamació de la compensació se supedita a què els drets que el causant hagi atribuït a la persona supervivent, en la successió voluntària o en previsió de la seva mort, o els que li pertoquin en la successió intestada, no cobreixin l'import que li correspondria (art. 232-5.5). En aquest cas, la persona supervivent podrà reclamar la diferència en concepte de compensació dins dels tres anys següents de la mort del cònjuge (art. 232-11.2). Ara bé, a la pràctica serà habitual que el treball domèstic o per l'altre cònjuge realitzat durant el matrimoni per la persona supervivent es vegi compensat a través dels mecanismes de la successió voluntària (testada o contractual) o intestada. Si el vidu o vídua no arriba a adquirir per via de successió voluntària o intestada béns o drets de quantia suficient per a cobrir el seu dret a compensació, en podrà reclamar la diferència. I si després de percebre allò que li correspon en concepte de compensació encara no pot satisfer les seves necessitats, tindrà dret a reclamar el pagament de la quarta vidual als a les persones hereves del causant (art. 452-1 i seg.).

La persona supervivent podrà reclamar la diferència en concepte de compensació dins dels tres anys següents de la mort del cònjuge

E) El caràcter renunciable del dret, la concreció de les garanties per al cobrament del crèdit i la seva protecció

En l'àmbit de la compensació econòmica, l'opció clara del llibre II pels pactes en previsió de la ruptura matrimonial es concreta en l'art. 232-7, que permet als cònjuges, en previsió de la ruptura o de la dissolució del matrimoni per mort, pactar-ne l'increment, la reducció o, fins i tot, l'exclusió. El precepte remet a la regulació general dels pactes en previsió de la ruptura, que incorpora una sèrie de cauteles, dirigides a garantir la formació del consentiment, que condicionen l'eficàcia del pacte en qüestió (art. 231-20). L'aposta clara del legislador per a aquests pactes esvaeix els dubtes existents fins ara sobre el caràcter renunciable "ex ante" de la compensació econòmica per part dels cònjuges.

En cas d'ajornament o pagament de la compensació a terminis, l'art. 232-8 concreta les garanties per al cobrament del crèdit que pot ordenar l'autoritat judicial en la possibilitat de constituir hipoteca, com ja explicita i desenvolupa l'art. 569-36.

En la línia del que ja preveia l'art. 60 CF i ara desenvolupa l'art. 232-24 en relació al crèdit de participació en el règim de participació en els guanys, en cas que en el patrimoni del deutor no hi hagi béns suficients per a satisfer la compensació, l'art. 232.9 permet al creditor impugnar certs actes realitzats en perjudici del seu dret. D'una banda, en el termini de quatre anys des de l'extinció del règim, el creditor pot sol·licitar la reducció o la supressió de les donacions i atribucions particulars en pacte successori, fetes pel deutor durant la vigència de règim, de la més recent a la més antiga, o bé a prorrata si la data és la mateixa o indeterminada. D'altra banda, i llevat que els béns ja es trobin en poder de tercers de bona fe, el precepte permet al creditor impugnar els actes fets pel deutor a títol onerós en frau del seu dret.

Les adquisicions oneroses amb pacte de supervivència

Les adquisicions oneroses amb pacte de supervivència han sofert en el llibre II dues reformes importants. Des del punt de vista sistemàtic, ara es troben ubicades fora de la secció relativa al règim de separació de béns, dintre de la secció més general tocant a les relacions econòmiques entre els cònjuges (art. 231-15 a 231-18). Des del punt de vista substantiu, el llibre II ha introduït una previsió específica del règim del bé per al cas de declaració de concurs (art. 231-17.2). Més enllà d'aquestes modificacions, la nova regulació ha aprofitat per fer ampli ressò de la jurisprudència del TSJC que ha destacat la naturalesa familiar d'aquesta figura contractual i n'ha estès l'abast des del punt de vista objectiu i subjectiu. D'altra banda, sembla que ja no calgui que l'adquisició a la qual s'incorpora el pacte es porti a terme "per meitat", sinó que allò decisiu és que l'adquisició es realitzi pels dos membres de la parella conjuntament, amb la voluntat recíproca de beneficiar l'altre, en cas de mort, amb l'adquisició de la totalitat del bé.

La raó que explica la reubicació sistemàtica de les adquisicions oneroses amb pacte de supervivència és la seva desvinculació del règim de separació de béns que els era propi i l'extensió a qualsevol dels altres règims econòmics matrimonials previstos. L'abast de l'extensió és qüestionable, atès que no encaixa amb la configuració tradicional de les compres amb pacte de supervivència com un instrument de participació del cònjuge supervivent en els béns adquirits conjuntament constant matrimoni, dirigit a actuar com un correctiu dels efectes que pot tenir sobre un cònjuge l'extinció del règim econòmic de separació de béns o de participació en els guanys a la mort de l'altre. Fora d'aquests dos règims o dels supòsits de "no règim", com és el cas de les de parelles estables, les adquisicions amb pacte de supervivència semblen tenir menys raó de ser. En la línia de l'art. 47 CF, l'art. 231-17 permet al creditor d'un dels cònjuges sol·licitar l'embargament sobre la part del bé adquirit amb pacte de supervivència que correspon al deutor, sempre que se li notifiqui. El precepte afegeix una regla per al cas de declaració de concurs, que segueix estrictament la previsió formulada per l'art. 78.3 de la Llei 22/2003, del 9 de juliol, concursal. Atès que en aquests casos la part corresponent al cònjuge concursat s'integra a la massa activa, l'altre cònjuge té dret a detreure-la, satisfent-ne el valor segons el que determinin de comú acord el cònjuge concursat i l'administració concursal o, si no n'hi ha, el que fixi l'autoritat judicial després d'haver escoltat les parts i amb l'informe previ d'un expert si ho considera pertinent. La regla es veu completada per una previsió específica per al cas que el bé adquirit amb pacte de supervivència sigui l'habitatge familiar. En aquest supòsit, si el cònjuge no concursat decideix adquirir-lo, com succeirà sovint per l'especial naturalesa del bé, ho podrà fer pagant per la meitat corresponent al deutor el preu d'adquisició actualitzat d'acord amb l'índex de preus de consum específic del sector, que en cap cas pot superar el valor de mercat. Des del punt de vista subjectiu, les adquisicions oneroses amb pacte de supervivència han ampliat el seu abast a les parelles estables (art. 234-3.3). En aquest punt el llibre II ha validat la posició de la STSJC de 13.2.2003 (RJ 2003\4576), reiterada per interlocutòria del seu president de 3.12.2003, segons la qual "si les unions no matrimonials encaixen en el concepte de família que es deriva de la Constitució, institucions pensades i regulades per a protegir determinats interessos patrimonials de la família matrimonial, es poden fer extensives a la família que es deriva d'una unió estable de parella" (FJ 2n). Des del punt de vista de l'objecte sobre el qual pot recaure el pacte de supervivència, en apostar pel terme "adquisicions", el legislador també ha incorporat la jurisprudència del TSJC que considerava que l'expressió "compres" no s'havia de restringir al contracte de compravenda, sinó que es podia referir a qualsevol acte de transmissió fonamentat en una causa onerosa, com la permuta o la renda vitalícia.

El cònjuge pot adquirir l'habitatge familiar pagant per la meitat corresponent al preu d'adquisició actualitzat
Foto: Gregory Goodwin

Si bé el llibre II ha optat per seguir regulant les adquisicions oneroses amb pacte de supervivència, aquestes han perdut part del seu valor tradicional des del moment en què els particulars, que no necessàriament han de formar part d'un matrimoni o parella estable, poden assolir la mateixa finalitat mitjançant els pactes successoris d'atribució particular. Aquests pactes permeten als atorgants convenir "atribucions particulars recíproques a favor del que sobrevisqui" (art. 431-29).